

Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Δημοσίου Δικαίου
Μάθημα «Συνταγματικό Δίκαιο», 2003-2004
Διδάσκων: Καθηγητής κ. Ανδρέας Δημητρόπουλος

PAPER 2

Το άρθρο 49δς του Συντάγματος του Λουξεμβούργου και το κοινοτικό δίκαιο

Επιμέλεια: Μαρία Πάνου

Διάγραμμα της εργασίας

Εισαγωγή

I. Το Σύνταγμα του Λουξεμβούργου

A. Ιστορικά

B. Το άρθρο 49δς

Γ. Η αρχή της υπεροχής

- έναντι των νόμων

- έναντι του Συντάγματος

Δ. Νομοθεσία – νομολογία

E. Προβλήματα από την ενδεχόμενη ψήφιση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος

II. Η σχέση μεταξύ των άρθρων 49δς του Συντάγματος του Λουξεμβούργου και 28 του ελληνικού

Συντάγματος

Συμπέρασμα-περίληψη

Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

Όσο η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί (ιδιόμορφο) διεθνή οργανισμό, όσο το κράτος-μέλος διαθέτει διεθνή προσωπικότητα και συνιστά επομένως αυτόνομη έννομη τάξη, η κοινοτική έννομη τάξη παραμένει μετέωρη ανάμεσα στη διεθνή και την εσωτερική του κράτους –μέλους. Διαπλέκεται αναγκαστικά και με τις δύο, αφού με τα νομικά μέσα της πρώτης (με διεθνείς πράξεις) επιδιώκει να ρυθμίσει θέματα που εμπίπτουν στην αρμοδιότητα της δεύτερης. Πρόβλημα αποτελεί η νομική θέση του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου (πρωτογενούς και παραγώγου) στην έννομη τάξη των κρατών-μελών. Συγκεκριμένα, θα μας απασχολήσει η ανάλυση του άρθρου 49δς του Συντάγματος του Λουξεμβούργου, διάταξης αντίστοιχης με το άρθρο 28 του ελληνικού Συντάγματος.

I.α) Το Σύνταγμα του Λουξεμβούργου. Ιστορικά. Το Λουξεμβούργο αποτελεί συνταγματικό μεγάλο δουκάτο και το πολίτευμά του είναι συνταγματική μοναρχία. Συμμετείχε στην υπογραφή της συνθήκης περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακος και Χάλυβος (ΕΚΑΧ 18/4/1951), μαζί με τη Γερμανία, Γαλλία, Βέλγιο, Ιταλία και Κάτω Χώρες. Από το 1952 ως το 1965 το Λουξεμβούργο αποτέλεσε έδρα της ΕΚΑΧ. Επιπλέον, υπέγραψε στις 25/3/1957 τη συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας(ΕΟΚ) και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας (ΕΚΑΕ). Σήμερα στο Λουξεμβούργο έχουν την έδρα τους μερικά ιδρύματα της ΕΕ (ΔΕΚ, Γραμματεία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων).

Ενώ οι περιορισμοί της κυριαρχίας, που επέφερε η συμμετοχή του Λουξεμβούργου στην ΕΚΑΧ ,στηρίχθηκαν σε εθιμικό δίκαιο, για τη συμμετοχή στην ΕΟΚ και την ΕΚΑΕ, δηλαδή για τη συνταγματική υποδοχή τους, θεωρήθηκε αναγκαία η αναθεώρηση του συντάγματος του 1868 .

I.β) Το άρθρο 49 δις. Στις 25/10/1956 προστέθηκε στο Σύνταγμα του Λουξεμβούργου στο τρίτο κεφάλαιο περί κυριαρχικής εξουσίας το άρθρο 49δις, κατά το οποίο «Η άσκηση των εξουσιών που επιφυλάσσει το σύνταγμα στη νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία, μπορεί να μεταβιβαστεί προσωρινά σε οργανισμούς διεθνούς δικαίου» («L'exercice d' attributions réservées par la Constitution aux pouvoirs législatif, exécutif et judiciaire peut être temporairement dévolu par la traité à des institutions de droit international»). Επιπλέον, το 1956 προστέθηκε το άρθρο 37 παρ. 2 ,σύμφωνα με το οποίο οι εγκριτικοί νόμοι των σχετικών συνθηκών ψηφίζονται με την πλειοψηφία που απαιτείται για την αναθεώρηση του συντάγματος, δηλαδή με πλειοψηφία δύο τρίτων των παρόντων (επί απαρτίας των τριών τετάρτων του συνόλου).

Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι το Λουξεμβούργο ακολουθεί τη μονιστική θεωρία, όπου το δίκαιο αντιμετωπίζεται ως ενιαίο σύνολο. Αν και δεν υπάρχει ρητή συνταγματική διάταξη, τα δικαστήρια δέχονται ότι οι διεθνείς συνθήκες υπερισχύουν ακόμα και των μεταγενέστερων εθνικών νόμων . Για την ένταξη των διεθνών (και των κοινοτικών) συνθηκών αρκεί η έγκρισή τους με νόμο και η δημοσίευσή τους κατά τον ίδιο τρόπο που δημοσιεύονται οι νόμοι (άρθρο 37 παρ.1). Βέβαια , σύμφωνα με το άρθρο 37 παρ.2 για την έγκριση των κοινοτικών συνθηκών απαιτείται αυξημένη πλειοψηφία. Σε ένα τέτοιο μονιστικό σύστημα ο έλεγχος είναι προληπτικός και έχει τη μορφή πολιτικού ελέγχου που γίνεται από το Κοινοβούλιο, ενώ απουσιάζει ο έλεγχος συνταγματικότητας των κοινοτικών συνθηκών . Επομένως, το ενδεχόμενο της σύγκρουσης είναι απίθανο. Κάτι τέτοιο θα είναι δυνατό μόνο αν γίνει αναθεώρηση ή ισχύσει εντελώς νέο σύνταγμα αντίθετο προς τις κοινοτικές συνθήκες .

I.γ) Η αρχή της υπεροχής έναντι των νόμων και του Συντάγματος. Το σύνταγμα του Λουξεμβούργου δεν ρυθμίζει το ζήτημα της τυπικής ισχύος του διεθνούς και του κοινοτικού δικαίου. Πάντως ο διεθνής και κοινοτικός κανόνας υπερέχει έναντι του προγενέστερου εθνικού νόμου του Λουξεμβούργου, βάσει της αρχής *lex posterior derogat priori* (ο μεταγενέστερος νόμος υπερισχύει του προγενέστερου). Αντίθετα, η αρχή αυτή δεν ισχύει έναντι του μεταγενέστερου εθνικού νόμου. Η σύγκρουση μεταξύ κοινοτικού κανόνα και μεταγενέστερου εθνικού νόμου αποτελεί το κατ' εξοχήν πεδίο εφαρμογής της αρχής της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου , θέμα το οποίο απασχόλησε τη νομολογία (δες παρακάτω). Ωστόσο, το κοινοτικό δίκαιο δεν υπερισχύει έναντι των συνταγματικών διατάξεων του Λουξεμβούργου ,εφόσον πρόκειται για συμβατική και περιορισμένη εκχώρηση των κυριαρχικών του δικαιωμάτων. Επιπλέον, αποκλείεται η ουσιαστική σύγκρουση κοινοτικού κανόνα

προς το σύνταγμα του Λουξεμβούργου , δηλαδή η αντισυνταγματικότητα του κοινοτικού κανόνα λόγω αντίθεσής του προς συνταγματική διάταξη επειδή δεν υπάρχει έλεγχος συνταγματικότητας των συνθηκών . Συνεπώς, το κρίσιμο πρόβλημα είναι η αντίθεση του κοινοτικού δικαίου προς τον μεταγενέστερο νόμο.

Ι.δ) Νομοθεσία – νομολογία. Το Λουξεμβούργο ως ιδρυτικό μέλος της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας συμμετέχει και στις τρεις ιδρυτικές συνθήκες (ΕΚΑΧ, ΕΟΚ, ΕΚΑΕ), γεγονός που ανάγκασε το κράτος αυτό να τροποποιήσει ή και να συμπληρώσει τη νομοθεσία του προκειμένου να συμμορφωθεί προς τις διεθνείς και κοινοτικές υποχρεώσεις του. Ήδη με τον νόμο της 22/12/1961 αποφασίστηκε η κατασκευή και διευθέτηση στο Λουξεμβούργο (Kirchberg) ενός διοικητικού κτιρίου για τις ανάγκες της ΕΚΑΧ. Επιπλέον, με τον εθνικό κανονισμό της 13/2/1975 ρυθμίστηκε η κυκλοφορία σιδήρου και προϊόντων που εξομοιούνται με αυτόν στο εσωτερικό της ΕΚΑΧ.

Σχετικά με τη συνθήκη της ΕΟΚ, ο εθνικός κανονισμός της 17/10/1962 ρύθμισε την εκτέλεση των αποφάσεων και συστάσεων των οργάνων της ΕΟΚ. Επίσης με το νόμο 8/12/1980 συμπληρώθηκε η εθνική νομοθεσία σχετικά με την εκτέλεση και την επιβολή κυρώσεων που επιβάλλουν κοινοτικοί κανονισμοί και οδηγίες στον οικονομικό, τεχνικό, γεωργικό, δασικό, κοινωνικό τομέα και στον τομέα συγκοινωνιών. Περαιτέρω, εκδόθηκαν πολλοί κανονισμοί και νόμοι προς εφαρμογή και εκτέλεση κοινοτικών κανονισμών και οδηγιών για επιμέρους θέματα (π.χ. τροποποίηση εκλογικού νόμου, εναρμόνιση ρυθμίσεων για τις οδικές μεταφορές, εφαρμογή οδηγίας κατά της πρακτικής του dumping, για το εμπόριο αυγών και για παραχώρηση αποζημίωσης στους συνεταιρισμούς παραγωγών μήλων).

Στο Λουξεμβούργο ο ρόλος της νομολογίας σχετικά με την θέση του διεθνούς και κοινοτικού δικαίου στην εθνική έννομη τάξη είναι καθοριστικός. Από τη στιγμή που το Σύνταγμα του Λουξεμβούργου δεν αναφέρει τίποτα σχετικά με την τυπική ισχύ τους, η νομολογία κλήθηκε να συμπληρώσει το κενό. Έτσι τα δικαστήρια δέχονται ότι οι διεθνείς συνθήκες υπερισχύουν ακόμα και των μεταγενέστερων εθνικών νόμων. Συγκεκριμένα με την απόφαση της 8 Ιουνίου 1950 (Pasicrisie Luxem., T. XV, σελ.41) του Ανώτατου Δικαστηρίου έγινε δεκτό ότι « δύο νόμοι είναι ανίσου ισχύος, δηλαδή όταν ο ένας είναι διεθνής συνθήκη ενσωματωμένη στην εσωτερική νομοθεσία με έναν κυρωτικό νόμο, η συνθήκη αυτή είναι νόμος μεγαλύτερας ισχύος επειδή προέρχεται από πηγή ισχυρότερη της θελήσεως ενός εσωτερικού (κρατικού) οργάνου».

Όσον αφορά στην υπεροχή του κοινοτικού κανόνα έναντι του εθνικού, το Πρωτοδικείο του Λουξεμβούργου (απόφαση 20 Φεβρουαρίου 1970, Eversen- Sperl 1971 n° 4341) έκρινε σχετικά με το άρθρο 49δς του Συντάγματος ότι «με την βασική αυτή διάταξη , τα δικαστήρια του Λουξεμβούργου εξουσιοδοτούνται να αναγνωρίσουν την υπεροχή του κοινοτικού δικαίου». Περαιτέρω, η νομολογία του Λουξεμβούργου αναγνώρισε την υπεροχή του κοινοτικού δικαίου έναντι του μεταγενέστερου εθνικού νόμου με βάση τη φύση του δικαίου αυτού όπως διαμορφώνεται από την προέλευσή του και τη λειτουργία που καλείται να εκπληρώσει μέσα στην Κοινότητα (απόφαση του Conseil d' Etat της 21 Νοεμβρίου 1984, Bellion/Ministre de la Fonction publique. Pas. Lux.26, σελ.174). Με τον τρόπο αυτό αποφεύχθηκε μια νέα αναθεώρηση του Συντάγματος του Λουξεμβούργου.

Εξάλλου, η νομολογία αυτή είναι στο σύνολό της σύμφωνη με τις κοινοτικές απαιτήσεις (απόφαση του Cour de Cassation της 25 Απριλίου 1991, Centre hospitalier de Luxembourg/Mergen,n° 19/91) .

Ι.ε) Τα προβλήματα από την ενδεχόμενη ψήφιση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί το πρόβλημα που θα δημιουργηθεί από την ψήφιση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος και από ένα «διάσπαστο» ευρωπαϊκό σύνταγμα θα οδηγηθούμε σε ένα ενιαίο και γραπτό. Για την ψήφισή του από την ευρωπαϊκή συντακτική συνέλευση θα ακολουθηθεί μια διακυβερνητική μέθοδος από την οποία θα απουσιάζει ή θα είναι πολύ έμμεση η λαϊκή νομιμοποίηση. Πολιτικά μόνο μια δημοψηφισματική διαδικασία στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα έδινε λύση σε αυτό το πρόβλημα. Κάτι τέτοιο όμως δεν προβλέπεται από το σύνταγμα του Λουξεμβούργου και επομένως θα οδηγήσει σε υπέρβαση της συνταγματικής τάξης. Άλλωστε, σύμφωνα με το άρθρο Ι-10 παρ.1 του σχεδίου του Ευρωπαϊκού Συντάγματος « Το σύνταγμα και οι κανόνες δικαίου που θεσπίζονται από τα όργανα της Ένωσης στο πλαίσιο της άσκησης αρμοδιοτήτων που της απονέμονται υπερέχουν έναντι του δικαίου των κρατών μελών. Ο συντακτικός νομοθέτης του Λουξεμβούργου δε μπορούσε να φανταστεί αυτές τις εξελίξεις και για το λόγο αυτό δεν υπάρχει κάποια συνταγματική διάταξη που να επιτρέπει τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Συντάγματος και επομένως τον υποσκελισμό του Εθνικού. Κάτι τέτοιο υπερβαίνει σαφώς την αναθεωρητική λειτουργία, όπως τη ρυθμίζει το άρθρο 114 του Συντάγματος του Λουξεμβούργου και προσεγγίζει την πρωτογενή συντακτική εξουσία, αφού ελλείπει η λαϊκή νομιμοποίηση. Το μέλλον θα δείξει τον τρόπο επίλυσης αυτών των προβλημάτων.

ΙΙ. Η σχέση μεταξύ των άρθρων 49δς του Συντάγματος του Λουξεμβούργου και 28 του ελληνικού Συντάγματος. Προσπαθώντας να συγκρίνουμε τα άρθρα 49 δς του Συντάγματος του Λουξεμβούργου με το άρθρο 28 του ελληνικού Συντάγματος διαπιστώνουμε ότι κατ' αρχήν και τα δύο θεσπίστηκαν για τη συμμετοχή της κάθε χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Για το μεν Λουξεμβούργο η προσθήκη του άρθρου 49 δς στο Σύνταγμα του εξυπηρέτούσε την ανάγκη συμμετοχής του στην ΕΟΚ και ΕΚΑΕ, ενώ ο Έλληνας συντακτικός νομοθέτης προσέθεσε το άρθρο 28 ενόψει της μελλοντικής προσχώρησης της Χώρας μας στην ΕΟΚ. Ειδικότερα το άρθρο 28 παρ.1 του ελληνικού Συντάγματος θεσπίζει την υπερνομοθετική, αλλά πάντως υπο- συνταγματική ισχύ, των γενικά παραδεδεγμένων κανόνων του διεθνούς δικαίου και των διεθνών συμβάσεων•επομένως και του πρωτογενούς κοινοτικού δικαίου. Αντίθετα το Σύνταγμα του Λουξεμβούργου δεν αναφέρει τίποτα σχετικό. Η τυπική ισχύς τους καθιερώθηκε και διαμορφώθηκε από τη νομολογία. Ωστόσο κοινό χαρακτηριστικό αποτελεί η αναγκαιότητα επικύρωσης των διεθνών συνθηκών και κύρωσής τους με νόμο για να ισχύσουν στην εθνική έννομη τάξη (άρθρο 28 παρ.1 του ελληνικού Συντάγματος: «από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους καθεμιάς, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου». Άρθρο 37 παρ.1 του Συντάγματος του Λουξεμβούργου: « οι συνθήκες δεν θα ισχύουν προτού εγκριθούν με νόμο και δημοσιευθούν με τον τρόπο που προβλέπεται για τη δημοσίευση των νόμων», («Les traités n' auront d' effet avant d' avoir été approuvés par la loi et publiés dans les formes prévues pour la publication des lois»). Η διαφορά έγκειται στην εφαρμογή του διεθνούς δικαίου. Τα άρθρα 28 παρ.1 του Ελληνικού Συντάγματος εξαρτά την εφαρμογή του από τον όρο της (ουσιαστικής) αμοιβαιότητας ενώ το Σύνταγμα του Λουξεμβούργου δεν έχει αντίστοιχη διάταξη. Συγκρίνοντας το άρθρο 49δς του Συντάγματος του Λουξεμβούργου με το άρθρο 28 παρ.2 και 3 του ελληνικού Συντάγματος διαπιστώνουμε ότι η ελληνική συνταγματική διάταξη θέτει περισσότερες προϋποθέσεις για τη μεταβίβαση κυριαρχικών

δικαιωμάτων σε όργανα διεθνών οργανισμών. Κατά την κρατούσα άποψη, οι αυστηρότερες ουσιαστικές προϋποθέσεις της παρ.3 (σπουδαίο εθνικό συμφέρον, να μην θίγονται τα δικαιώματα του ανθρώπου και οι βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος, τήρηση της αρχής της ισότητας και όρος της αμοιβαιότητας) πρέπει να εφαρμόζονται από κοινού με τις ουσιαστικές προϋποθέσεις της παρ.2 (αυξημένη πλειοψηφία τουλάχιστον των 3/5 του συνολικού αριθμού των βουλευτών). Παρατηρούμε ότι τόσο η συνταγματική διάταξη του Λουξεμβούργου όσο και της Ελλάδος απαιτούν για την έγκριση αυτού του είδους των συνθηκών την ίδια πλειοψηφία που απαιτούν και για την αναθεώρηση του συντάγματος. Επιπλέον, και οι δύο διατάξεις αναφέρονται σε διεθνείς οργανισμούς χωρίς να κάνουν λόγο για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Εξαιρέση αποτελεί η ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 28 που αναφέρει ότι το άρθρο αυτό αποτελεί θεμέλιο για τη συμμετοχή της Χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Επίσης το άρθρο 49δς του Συντάγματος του Λουξεμβούργου κάνει λόγο για προσωρινή μεταβίβαση των κυριαρχικών δικαιωμάτων, ενώ το ελληνικό σύνταγμα δεν περιέχει χρονικό προσδιορισμό. Όσον αφορά στην αρχή της υπεροχής, αναγνωρίζεται μεν η υπεροχή του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου έναντι του ελληνικού (προγενέστερων και μεταγενέστερων νόμων) βάσει της αυτονομίας της ευρωπαϊκής κοινοτικής έννομης τάξης, όχι όμως και η υπεροχή έναντι του Συντάγματος (το ίδιο συμβαίνει και στο Λουξεμβούργο). Υπάρχει βέβαια και η αντίθετη άποψη κατά την οποία το κοινοτικό δίκαιο υπερέχει του Συντάγματος και μάλιστα όλων των διατάξεών του, πλην εκείνων που θα έθιγαν την πολιτειακή και πολιτική ταυτότητα του κράτους μέλους. Περαιτέρω στην ελληνική έννομη τάξη, αντίθετα με εκείνη του Λουξεμβούργου, επιτρέπεται ο συνταγματικός έλεγχος των διεθνών συνθηκών, στις οποίες ανήκουν, παρά τις ιδιαιτερότητές τους και οι κοινοτικές συνθήκες, οπότε θεωρητικά μπορεί να υπάρξει σύγκρουση μεταξύ του ελληνικού συντάγματος και του κοινοτικού δικαίου, αν και το φαινόμενο αυτό είναι σπάνιο και οριακό.

Συμπέρασμα-περίληψη

Συμπερασματικά, το άρθρο 49δς του Συντάγματος του Λουξεμβούργου δεν κάνει λόγο για τη θέση του διεθνούς και του κοινοτικού δικαίου στην εσωτερική έννομη τάξη. Ωστόσο, σύμφωνα με τη διαμορφωθείσα νομολογία οι διεθνείς συνθήκες που έχουν κυρωθεί και δημοσιευθεί υπερισχύουν των εθνικών νόμων. Επιπλέον, το κοινοτικό δίκαιο με βάση της αρχή της υπεροχής, υπερισχύει και αυτό έναντι των κοινών νόμων ακόμα και των μεταγενέστερων, όχι όμως και έναντι του Συντάγματος, το οποίο βρίσκεται στην κορυφή της πυραμίδας των κανόνων δικαίου του Λουξεμβούργου. Παρόλα αυτά το προβάδισμα του εθνικού Συντάγματος θα χαθεί με την ψήφιση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος.

Βιβλιογραφία

- Βενιζέλος Ευάγγελος, Η πρόκληση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003
- Βενιζέλος Ευάγγελος, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1991
- Δαγτόγλου Π.Δ., Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο Ι, Β΄ έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985
- Καλογερόπουλος Ανδρέας, Η αρχή της υπεροχής του Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου έναντι του δικαίου των κρατών-μελών, το Σ 1980,σελ. 1επ.
- Κυπραίος Μιχαήλ, Η σχέση Συντάγματος και Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1987
- Ράικος Αθανάσιος, Συνταγματικό δίκαιο, τόμος 1, Εισαγωγή-Οργανωτικό μέρος, Α΄, δεύτερη έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2002
- Rideau Joël, Droit institutionnel de l'Union et des Communautés Européennes, 2e édition, L.G.D.J.
- Ρούκουνας Εμμανουήλ, Διεθνές Δίκαιο, τεύχος πρώτο, Σχέσεις διεθνούς και εσωτερικού δικαίου. Τρόποι παραγωγής του διεθνούς δικαίου, Β΄ έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997
- Σκανδάμης Νίκος, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Θεσμοί και έννομες τάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ι, τρίτη έκδοση αναθεωρημένη, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997
- Τσάτσος Δημήτρης, Συνταγματικό δίκαιο, τόμος Α΄, Θεωρητικό θεμέλιο, έκδοση Δ΄, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1994

Χρήσιμη ηλεκτρονική διεύθυνση: www.etat.lu